

RESSENYA A FRANCISCO PONS FUSTER, *BEATAS. MUJERES ESPIRITUALES VALENCIANAS EN LA EDAD MODERNA*, VALÈNCIA, UNIVERSITAT DE VALÈNCIA, 2019, 280 pp. ISBN: 978-84-9134-428-5

REVIEW TO FRANCISCO PONS FUSTER, *BEATAS. MUJERES ESPIRITUALES VALENCIANAS EN LA EDAD MODERNA*, VALÈNCIA, UNIVERSITAT DE VALÈNCIA, 2019, 280 pp. ISBN: 978-84-9134-428-5

VERÒNICA ZARAGOZA GÓMEZ
vzaragozagomez@flog.uned.edu

UNED / BIESES (*Bibliografía de Escritoras Españolas*)

[...] *for it is the fate
of a woman
Long to be patient and silent, to wait like a
ghost that is speechless,
Till some questioning voice dissolves the spell
of its silence,
Hence is the inner life of so many suffering
women
Sunless and silent and deep, like subterranean
rivers
Running through caverns of darkness, unheard,
unseen, and unfruit...*¹

Amb aquests versos del poema «Priscilla», Henry Wadsworth Longfellow (1807-1882) palesava el destí que plurisecularment ha obligat la dona per norma social a «ser pacient i a callar durant molt de temps, a esperar com un fantasma sense parla». El poeta americà rematava significativament aquest principi amb el vers «fins que una veu qüestionadora desfaça l'encanteri del seu silenci». Doncs bé, en aquesta ocasió, qui trenca l'encanteri del silenci i l'ostracisme femenins és Francisco Pons i Fuster, professor de la Universitat de València i doctor en Història Moderna. Ho fa amb la publicació que tenim entre mans, fruit d'una carrera acadèmica dedicada a un fenomen tan enigmàtic com desconegut com és el món de les beates a l'època moderna. Precisament, Publicacions de la Universitat de València, que edita el volum, ja havia posat a disposició tant dels investigadors interessats com d'un lector més general altres volums que convidaven a conèixer aspectes de religiositat femenina moderna, com ara les valuoses històries de dos convents dominics, obra del professor Emilio Callado (*Mujeres en clausura. El convento de Santa María Magdalena de Valencia*, 2014; i *El paraíso que no fue. El convento de Nuestra Señora de Belén de Valencia*, 2015) o l'interessantíssim monogràfic sobre casos de sollicitació sexual, abusos comesos contra monges i beates valencianes per part dels confessors i que foren processats per la Inquisició, documentats per l'historiador Albert Toldrà i Vilardell (*Per la reixeta. Sollicitació sexual en confessió davant la Inquisició de València (1651-1819)*, 2017).

Segons el *Diec*² són tres les accepcions associades al terme *beat/-a*: per beat s'entén tant algú «Beatificat per l'Església» com aquell «Extremament devot, que freqüenta molt les esglésies i llocs de devoció, que té una devoció estreta i minuciosa», o, finalment, la «Persona que porta hàbit de religió sense viure en comunitat ni seguir una regla determinada, o que viu retirada sense, però, pertànyer a cap comunitat religiosa». Amb això, resulta difícil extreure generalitzacions rere una polisèmia que explica unes experiències de vida tan diverses i tan difícils d'enquadrar sota una norma (no debades les beates són esmentades per algunes fonts amb apel·latius emprats com a sinònims tot i que poden resultar imprecisos: *ermitana*, *emparedada*, *beguina*, *terciària*, *recollida*...).

---

¹ Henry Wadsworth Longfellow, *The courtship of Miles Standish, and other poems*, Boston: Ticknor and Fields, 1858, p. 76.

En realitat parlem de dones que van donar curs al seu món visionari i l'ascetisme, i que van poder exercir una vida activa fora dels convents (ja fos individualment o en comunitat), en general, sense cap subjecció a la clausura i sense intermediaris davant Déu. L'estudi de Pons assumeix la voluntat de clarificar el fenomen espiritual i l'emmarca en el seu context, d'arrelament totalment urbà. Pretén desmuntar clíxés ben instal·lats en la nostra cultura projectats sobre aquestes figures històriques, que afloren, al capdavant, d'un imaginari patriarcal i anticlerical,² i des d'una visió massa presentista, que no és capaç de distanciar-se'n per a valorar-lo amb perspectiva històrica, com un fenomen identitari femení.

El llibre hi contribueix fent-nos endinsar en històries de superació i de desplegament d'estratègies d'un bon gruix de dones que durant el misogin Antic Règim van resignificar el seu paper social per mitjà del camp de la devoció i l'espiritualitat; un àmbit, el de la religió que, com s'ha demostrat amb la proliferació d'estudis dels darrers anys, fa emergir una agència femenina en matèria cultural, literària, educativa, així com un destacat paper social que allunyava les dones del rol passiu a què la tractadística i l'ideari moral i social de l'època les intentaren reduir. Ja en les primeres pàgines, l'historiador dona pas al seu treball reivindicant que «Las mujeres encontraron a lo largo de la historia en la religiosidad y en su expresión más personal e íntima la espiritualidad, un refugio en el que podían desarrollar sus vivencias. Aprovecharon los espacios 'intersticiales' y siempre 'liminares' que se les dejaba como vías de 'significación sexuada en femenino'» (p. 11). Partint majoritàriament de la *Crónica de la Provincia de San Juan Bautista de religiosos menores descalzos de N. S. P. San Francisco* (1665- 1666), de fra Antonio Panes, i de les biografies particulars d'algunes figures il·lustres, l'historiador d'Oliva ha pres com a objecte d'estudi un grup de vint-i-cinc beates, majoritàriament terciàries franciscanes, però també dominiques i agustinianes (n'ofereix un quadre a la p. 43), que sense abandonar l'horitzó de perfecció espiritual i recolliment que implicava llur estatus, van viure aïlladament, o acompanyades d'altres beates en comunitats «manteniendo su libertad de movimientos y autonomía de vida, aunque sujetas a los superiores de las terceras órdenes religiosas en las que profesaron» (p. 15). De fet, per a il·lustrar el volum, Pons ha recorregut significativament a un retrat d'una beata nostrada, Margarida Agulló: aquesta és, sens dubte, una de les figures més interessants del segle XVI, reconeguda com a ploma mística, amb una important projecció i connexions socials.

Una voluntat clarificadora i clarament didàctica ha dut l'autor a dividir el volum en 16 capítols, dedicats cadascun d'ells a un bloc temàtic rellevant i amb títols identificatius, que ajuden a fer-nos una idea clara del món quotidià de les beates, des de la fragmentació. La introducció i els tres capítols que segueixen serveixen de guia al lector, ja que hi trobarà les coordenades cronològiques i geogràfiques del llibre. La «Introducció» mostra la implantació d'aquest mode de vida a la Península

---

2 Es pot constatar la virulència d'alguns tòpics que fan referència a una religiositat fictícia de les beates, vistes com a entabanadores i mentideres en algunes dites i refranys existents en els nostres pobles: «Beata farinera, ara va endavant, ara endarrerà»; «Beata, si l'amor no em desbarata»; «Si vols sebre lo que és una beata, xafa-li la sabata», etc. (c.f. «Beab», *DCVB*, Moll).

Ibèrica, concretament en terres valencianes, des que es van originar les primeres comunitats de beguines a Flandes, al nord de França i al sud d'Alemanya, en els segles XII i XIII. Es refereix després al profund procés de transformació i control institucional que, en plena època de la reforma (segles XV-XVI), van experimentar les beates, i que els va reportar, en no poques ocasions, processos inquisitorials que les vinculaven amb l'*alumbrismo*. També al·ludeix a la reclusió forçada amb què s'intentà fer-les professar en cases de terceres ordes, o bé transformant les comunitats de beates en noves fundacions conventuals, ja reglades, consagrades a l'observància regular i posades sota jurisdicció eclesiàstica.

Amb un marc cronològic que abraça des de 1536, data de naixement de la dita Margarida Agulló, i 1735, data de defunció de la terciària agustina Beatriz Ana Ruiz (p. 239), Pons parteix del context valencià, però amb un espectre més ampli. En aquest sentit, no deixa de sobtar la inclusió per part de l'historiador d'alguns noms de beates que ni són valencianes d'origen ni van exercir, aparentment, la seua espiritualitat en aquestes terres, com ara Inés Castaño (Múrcia), Mª García González (Puebla de Don Fadrique, Granada), María de Rosales (Loja, Granada) o Ginesa de la Rosa (Cartagena); casos que contribueixen, tanmateix, a il·luminar el fenomen des d'altres contrades.

Per a il·lustrar bé el mode de vida de les beates, i de tipificar-ne els trets generals, el primer capítol del llibre («Beata. Un modelo de mujer») obre amb una aproximació general i útil sobre els estereotips que han perviscut o evolucionat fins a l'actualitat i aporta una sèrie de dades històriques que ajuden a rebutjar-los i a matisar-los. Seguit d'aquest, el capítol segon («Beatas, beaterios y conventos»), partint d'alguns beateris que es van acabar adscrivint a una segona o tercera ordes, reflexiona sobre algunes de les mesures que la jerarquia eclesiàstica i la monarquia va prendre davant de les suspicàcies que havia generat i generaria aquest mode de vida femení: la reclusió i l'obligatorietat de professar la clausura, sense obviar la dificultat que va suposar aquest compliment en moltes de les comunitats de beates forçades a la institucionalització (com també passaria en convents de religioses arran del Concili de Trento, les quals adduïen que, originàriament, no havien professat el quart vot, el de la clausura).

Els capítols III, IV i V («Origen social de las beatas»; «Violencia y acoso sexual» i «Confesores y guías espirituales») dibuixen l'ambient social i l'entramat de relacions en què es van moure aquestes dones, en general amb un origen sociocultural més baix que les monges professes. Pons mostra les violències físiques i simbòliques de què van ser objecte per part d'eclesiàstics o l'entorn familiar, especialment els marits (algunes beates van compatibilitzar les experiències espirituals amb una vida familiar), en el mateix grau en què també estaven exposades les dones seglars. L'estudiós destaca especialment la incidència en elles dels confessors i directors espirituals, als quals es van sotmetre per l'omnipresent sagrament de la confessió. Tanmateix, no són pocs els casos com el de Francisca Llopis, que demostren un grau d'influència recíproca, quan elles esdevenen mestres espirituals gràcies a la seua saviesa i el seu carisma personal. També el suport de protectors poderosos els permeté prosperar en circumstàncies socials i econòmiques adverses, com és el cas de la dita

Margarida Agulló, protegida del mateix patriarca i arquebisbe de València, l'obra de la qual va acabar veient la lletra impresa.

I és que, com mostra aquest llibre i un corrent historiogràfic actual molt considerat centrat en la literatura monàstica femenina, l'escriptura va representar una eina amb la qual algunes d'aquestes beates (com també les monges) van poder prosperar socialment i espiritual, no sense haver generat les prevencions i recels inicials, tal com s'esdevé amb Isabel de la Paz, escriptora de cartes espirituals adreçades a alguns religiosos. De fet, els capítols XII («Beatas escritoras») i XIV («Biógrafos y censored») examinen la relació entre les beates i la paraula escrita, i la mediació dels superiors i confessors. Pons també posa en relleu com, partint de la base d'un grau divers d'instrucció existent entre aquestes dones, algunes van deixar per escrit materials autobiogràfics i espirituals, mentre que d'altres, les menys preparades, com Beatriz Ana Ruiz, van poder canalitzar oralment les seues vivències i l'interior, a instància dels confessors; uns relats que ells s'apressaran a deixar per escrit o que recolliran dels papers de les beates amb vistes d'una eventual publicació, generalment una biografia o hagiografia amb què es pretenia oferir un model de vida exemplar que, de retruc, prestigiés l'orde.

En aquest sentit, el volum de Pons alimenta una línia d'estudis que, si bé s'ha enriquit en els darrers anys, necessita de nous enfocaments i treballs centrats en l'obra de figures individualitzades. Algunes d'elles són conegudes gràcies a alguns estudis literaris, com ara Isabel Trilles o Maria Antònia Ortola, beates valencianes de finals del segle XVII i la primera meitat del XVIII, respectivament, i autores ambdues de relats espirituals i de poesia, no incloses en el llibre. Si centrem el focus en el tema de l'escriptura mística o autobiogràfica de les beates cal posar-lo en relació amb un procés de creació de santedat; un procés històric que implicava la religiositat popular i que podia avivar-se pels processos de beatificació engegats per determinats agents que envoltaven aquestes figures, amb una sèrie d'interessos socials, religiosos i culturals. Aquesta línia de recerca s'ha demostrat pròspera en la nostra esfera literària,³ des del clàssic treball d'I. Poutrin (1995), entre d'altres, però cal reforçar-la amb nous treballs centrats exclusivament a recuperar i a estudiar retòricament textos d'autoria femenina firmats per beates, com també per monges.

Els capítols VI, VII, IX i X («Virginidad y matrimonio espiritual», «El soberbio adversario» «El dominio del cuerpo», i «El alimento del espíritu») es fonamenten en algunes de les virtuts que les biografies o hagiografies de beates (tipologia literària marcada per unes convencions retòriques i d'estil) han contribuït a fixar com a trets rellevants i clarament identificatius d'aquestes dones: el valor de la virginitat, la sublimació de la sexualitat i l'autocontrol del cos, l'austeritat, les pràctiques ascètiques, els dejunis (denominats tot sovint com a 'santa anorèxia') i la comunió freqüent per a la

---

3 En efecte, tesis doctorals recents han demostrat que les escriptores del període foren majoritàriament monges i beates: Herrero, M. A., *Esritores valencianes de l'Edat Moderna: catalogació, contextualització i difusió*, Universitat d'Alacant, 2016 i Zaragoza, V., «En vers vull desafiar...». *La poesia femenina a l'àmbit català (segles XVI-XVIII)*. Edició crítica, Universitat de Girona, 2016.

consecució d'una vida espiritual plena. Així, les experiències espirituals de les beates ens mostren una entrega en cos i ànima a Déu, en herència d'una tradició medieval instal·lada en el camp religiós però que afectava, en part, totes les dones; també són vides marcades per la reivindicació d'un model de vida sovint incomprés, contra un entorn familiar o social pròxim que les demonitza (amb la creença que actuen influïdes directament pel dimoni) i contra agents eclesiàstics que engeguen persecucions que van desencadenar fins i tot processos inquisitorials, en contrast amb la fama i aureola de 'santes vives' que podien assolir (tot i no ser reconegudes oficialment com a tal) entre alguns sectors de la població, també religiosos.

Un interès destacat revelen els capítol XIII i VIII perquè incideixen en una dimensió més social del fenomen i projecten un paper més matísat de les aportacions d'aquestes dones en àmbits com el laboral, l'educatiu o l'assistencial. A més a més, mostren un grau d'independència econòmica d'aquestes figures, sovint sense ingerències masculines, i gràcies a l'establiment de xarxes de solidaritat femenina o l'anomenada 'sororitat', tal com la coneixem hui en dia. Així, el primer («Beatas y beatas») atén les enemistats però també les relacions d'ajuda i socors mutus establertes amb altres companyes per a la superació d'entrebancs i penúries, mentre que el segon («El trabajo assistencial») ens il·lumina respecte als esforços per a subsistir amb el treball propi i les funcions assistencials a què es van dedicar, d'atenció als pobres, malalts i desvalguts. Voldria remarcar en aquest aspecte com la intervenció d'algunes d'aquestes figures en el terreny educatiu els va permetre representar un altre model assistencial, encara a les fosques. Més enllà de dirigir centres educatius femenins (llegiu el cas de la mallorquina Isabel Cifre (? , 1467-1542) i la Casa de la Criança), les activitats educatives de les beates valencianes amb les xiquetes implicaven no sols l'ensenyament de doctrina i les 'labors', segons els exemples concrets que addueix l'historiador, sinó que es registren d'altres casos de terciàries convertides en mestres que aporten nocions musicals i lletra escrita. No podem oblidar que, al costat de les funcions educatives assumides pels convents de religioses, els espais d'ensenyaments procurats desinteressadament o amb finalitats econòmiques per beates es poden assimilar al que la historiografia ha anomenat «escuelas de amigas» i van contribuir a pal·liar una manca d'accés de les dones a les grans institucions d'aprenentatge (universitats, escoles de gramàtica...); una situació que va caracteritzar en certa mesura tot l'Antic Règim, fins a gairebé els nostres temps i sobre la qual calen noves recerques i nous treballs. En aquest sentit, crec que pot resultar interessant incidir en l'estudi de la trajectòria del beateri de terciàries franciscanes del carrer Renglons (València), del qual es diu que va estar consagrat a l'educació amb l'impuls de la virtuosa pegolina Joaquina de la Creu (1687-1756), i que havia acollit entre els seus murs beates de renom com Margarida Agullona, Jerònima Dolç, així com dues germanes de sant Vicent Ferrer i una del beat Nicolau Factor.

Aquests capítols representen, de fet, el contrapunt a l'XIé, el de «La contemplación espiritual», en al·lusió a la vida contemplativa d'aquestes dones exposades a una vida espiritual marcada per les meditacions, el rigor ascètic i l'oració. Solia anar acompanyada de raptos mentals, aparicions o visions espirituals, dels quals Pons dona compte sobretot al capítol XVI («Milagros y profecía»).

Abans d'aquest, el XV versa sobre «La realidad política y social en la vida de las beatas», i incideix en la idea que «las beatas fueron mujeres de su tiempo» (p. 239), protagonistes, de fet, d'alguns esdeveniments històrics i que van arribar a assolir determinades quotes de poder gràcies als llaços que establiren amb virreis, ministres dels reis, bisbes i altres càrrecs eclesiàstics.

No hi ha dubte que Francisco Pons ha esdevingut un gran especialista en l'estudi de les beates valencianes dels segles XVI-XVIII; un fenomen al qual s'està fent justícia en els darrers temps després d'haver estat eclipsat per l'univers monàstic femení. Des que l'historiador valencià va defensar la seua tesi doctoral, de la qual partiria l'estudi monogràfic, ja clàssic, *Místicos, beatas y alumbrados: Ribera y la espiritualidad valenciana del s. XVII* (1991), ha anat actualitzant el nostre coneixement amb un gruix d'aportacions, que, sens dubte, demostren com l'interés en aquest àmbit d'investigació l'ha perseguit de manera sostinguda al llarg de la seua trajectòria, tot i alternat amb altres estudis d'història espiritual, econòmica o social sobre el País Valencià. I la que ens ocupa ara és una generosa aportació de qui ha passat hores i hores en arxius i biblioteques per extreure'n experiències de vida femenines per les quals la historiografia s'havia interessat ben poc; ompli, en aquest sentit, un buit en el panorama ibèric, al costat dels treballs dedicats a altres esferes geogràfiques com la castellana (vegeu, per exemple, els treballs d'Ángela Atienza), la catalana (se n'han ocupat Rosa Maria Alabrús, James Amelang...) o la mallorquina (us interessarà llegir els treballs de Maria Barceló Crespi, entre d'altres), o fins i tot, per a l'altra banda de l'Atlàntic (amb els estudis d'Asuncion Lavrin, Rosalva Loreto o Antonio Rubial). Tots ells han alimentat el debat historiogràfic incidint, per exemple, en la fiscalització per part de la jerarquia eclesiàstica del món visionari i de la vida activa d'aquestes dones i han obert noves perspectives d'anàlisi que impliquen no solament l'estudi de la religiositat de les dones, de l'exercici de l'espiritualitat i la devoció, sinó que incideixen en l'exercici de diferents papers socials per part d'aquestes dones del seu temps. Comptat i debatut, aquest llibre il·lumina una parcel·la de la nostra història espiritual, religiosa i cultural però també ofereix nous testimonis amb què fornir els estudis de gènere i la història de les dones, aquelles que, segons el nostre poeta americà a què he al·ludit al començament, recorren «les cavernes de les tenebres», «com rius subterranis». No oblidem, doncs, la gran contribució d'aquest volum: fent emergir aquestes veus ens permet recuperar un llegat incalculable.